

І. Ю. РОБАК, докт. іст. наук, професор Харківського національного медичного університету;

І. В. ГОЛУБЄВА, науковий співробітник ДУ «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка» АМН України.

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ ІМ. ПРОФ. М. І. СИТЕНКА В ХХ СТ.

У статті висвітлюється науково-організаційна діяльність одного з найстаріших ортопедо-травматологічних закладів нашої країни – Державної установи «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка АМН України» у ХХ ст. Показана роль інституту в розробці наукових принципів організації системи ортопедо-травматологічної допомоги, в створенні мережі надання спеціалізованої допомоги.

В статье освещается научно-организационная деятельность одного из старейших ортопедо-травматологических учреждений нашей страны – ГУ «Институт патологии позвоночника и суставов им. проф. М. И. Ситенко АМН Украины» в XX веке. Показана роль института в разработке научных принципов организации системы ортопедо-травматологической помощи населению страны, в создании сети оказания специализированной помощи.

The scientific cally-organizational activity of one of the oldest orthopedic-trauma establishments of our country State institution “Institution of pathology of backbone and joints the name of prof. M. I. Sytenko is illuminated in the XXth century. The role of the institute is shown in development of principles of organization orthopedic-trauma help to the population of country, in creation of the system of establishments, rendering such help.

В останні часи все більшого значення набувають питання наукової організації медичної, в тому числі й ортопедо-травматологічної, допомоги населенню, тому стає актуальним вивчення історичного досвіду діяльності закладів охорони здоров'я в цьому напрямку. Особливо цікавою й цінною з позиції практичного застосування є діяльність найстарішого ортопедо-травматологічного закладу країни – ДУ «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка АМН України» в царині розробки наукових принципів організації системи спеціалізованої допомоги і створення мережі ортопедо-травматологічних закладів.

Співробітники ДУ «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка АМН України» і раніше вивчали діяльність своїх попередників, основну увагу приділяючи медичним аспектам. Питання організації ортопедо-травматологічної служби студіювались дещо менше. Так, наприклад, у збірнику статей, що був виданий до 50-річчя інституту, міститься публікація А. О. Кравченка, який на той час очолював організаційно-методичний відділ інституту [1, с. 46–53]. У статті наведені результати роботи інституту з організації системи ортопедо-травматологічної допомоги. До 100-річного ювілею вийшов «Історический очерк об Институте», в якому колектив авторів (М. О. Корж, Д. О. Яременко та ін.)

висвітлили зокрема й організаційну діяльність закладу [2, с. 17–25, 74–105]. Різноманітні напрями роботи проаналізовані в статті співробітників відділу – «80 лет научно-организационному отделу» [3, с. 98–105]. Провідна роль проф. М. І. Ситенка в розробці нових принципів організації ортопедо-травматологічної служби країни показана в працях В. С. Кострикова, О. М. Скобліна [4, с. 98–105], О. О. Коржа [5, с. 108–112]. Головна увага в зазначених студіях приділяється медичним аспектам організаційної роботи, історико-науковий аспект залишається поза увагою. Крім співробітників інституту, інших науковців досвід його науково-організаційної діяльності взагалі не цікавив.

Метою цього дослідження є розкриття соціального змісту науково-організаційної роботи інституту, визначення ролі, яку відігравав інститут, у створенні системи надання ортопедо-травматологічної допомоги населенню України.

Відкритий 1907 р. Медико-механічний інститут (так тоді називався ДУ «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка АМН України») попервах надавав переважно консультативну і лікувальну допомогу хворим. Старшим лікарем, а потім директором був К. Ф. Вегнер.

Перший досвід організаційної роботи відноситься до літа 1909 р. Тоді в Донецькому басейні спалахнула епідемія холери, і в інституті створили Центральне бюро для боротьби з епідемією. На спеціальних курсах були підготовлені 24 санітари, яких направили для боротьби з епідемією. Після ліквідації вогнищ інфекції ці фахівці працювали у рудникових лікарнях [6, с. 11].

На початку першої світової війни разом із створеним на його базі Лазаретом Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії інститут організував курси з підготовки сестер-жалібниць для військових лікувальних закладів. Було підготовлено 28 сестер [там само, с. 13].

За науково-організаційну роботу в інституті активно взялися при другому директорові (1925–1940 рр.) – Михайлові Івановичу Ситенку. На той час на теренах колишньої Російської імперії не існувало організованої мережі надання травматолого-ортопедичної допомоги. Працювали тільки окремі, нечисленні державні, громадські або приватні ортопедичні заклади, які не могли вилікувати всіх, хто потребував спеціалізованої допомоги. І це при широкому поширенні кісткового туберкульозу, різноманітних дитячих каліцтв. До того ж перша світова війна, революція і громадянська війна, залишили після себе велику кількість поранених, яких необхідно було лікувати, та інвалідів, які потребували протезування. [3, с. 339]. Всі ці чинники дали поштовх до організації відповідної спеціалізованої допомоги.

1929 р. за ініціативи проф. М. І. Ситенка в інституті був створений відділ периферії, соціальної гігієни та кадрів. Його очолила Клавдія Іванівна Остапко, яка керувала відділом до 1941 р. Відділу доручили організацію і розвиток системи надання ортопедо-травматологічної допомоги, вдосконалення структури лікувально-профілактичних закладів та

спеціалізованої допомоги населенню, наукову розробку організаційно-методичних питань і керівництво периферійною мережею. З того часу вся науково-організаційна і методична робота інституту здійснювалася під керівництвом і за безпосередньою участю відділу [7, с. 9].

Створенню відділу передувало вивчення професором М. І. Ситенком системи організації травматологічної допомоги в Німеччині, Австрії, Італії. Тоді в Західній Європі загальновизнаною вважалась система організації травматологічної допомоги Л. Белера. При цій системі організація допомоги не виходила за межі клініки, а методика ґрунтувалася на вузьколокальних, суто механічних маніпуляціях без урахування біологічних особливостей опорно-рухової системи [4, с. 38].

Вивчивши і проаналізувавши досвід європейських країн з надання медичної допомоги хворим з ортопедичними захворюваннями і травмами, Михайло Іванович зробив висновок, що система організації травматологічної допомоги Л. Белера не може бути застосована у нашій країні й тому необхідно розробити свою [4, с. 37].

Свої міркування з цього приводу М. І. Ситенко виклав на I Всеукраїнській ортопедичній нараді у 1930 р. де виступив з доповіддю «О роли ортопедии в системе советского здравоохранения и об основных принципах организации ортопедической помощи». У ній він, використавши досвід інституту, науково обґрунтував розроблені принципи організації ортопедо-травматологічної допомоги [8, с. 1602; 9, с. 340]. М. І. Ситенко був прихильником профілактичного напрямку в ортопедії та травматології. Він вважав, що необхідно докласти всіх зусиль, щоб попередити захворювання або якнаймога раніше виявити його [10, с. 29]. Велика кількість хворих дітей, які зверталися за допомогою до інституту, змусила його в першу чергу зайнятися питаннями профілактики дитячих ортопедичних захворювань. За його ініціативою з листопада 1929 р. вперше в СРСР і Україні в пологових будинках м. Харкова був уведений обов'язковий огляд лікарем-ортопедом [4, с. 45].

Інститут першим на Україні поставив питання про планове працевлаштування інвалідів, які отримали інвалідність внаслідок ортопедичних захворювань і травм. Велике значення для цього мало створення на базі інституту трудового профілакторію з перекваліфікації та працевлаштування дорослих інвалідів, а потім і дитячого ортопедичного санаторію [7, с. 12].

У 1930 р. Наркомздорв УРСР доручив інституту планування мережі ортопедо-травматологічних закладів на периферії та підготовку кадрів для обслуговування цієї мережі [11, с. 5]. Вирішення цих задач утруднювалося відсутністю достовірних відомостей про поширеність, рівень і загальну структуру травматизму та ортопедичної захворюваності, про потребу населення у спеціалізованій допомозі. Для вивчення поширеності ортопедичних захворювань, стану виробничого травматизму і організації

медичної допомоги під керівництвом відділу були проведені вибіркові дослідження в амбулаторіях та лікарнях Артемівського округу Донбасу, Криворіжжя, Луганської й Полтавської областей. У 1929 р. відбулися дві експедиції наукових співробітників інституту. Перша експедиція під керівництвом М. П. Новаченка направилася до Артемівського округу Донбасу. Її метою було вивчення організації медичної допомоги на підприємствах вугільної промисловості та надання організаційно-методичної допомоги. Поширеність ортопедичних захворювань і рівень травматизму у сільськогосподарських регіонах вивчались на прикладі Диканьківського району Полтавської області експедицією наукових співробітників інституту на чолі з В. О. Марксом влітку 1929 р. Був зібраний цікавий статистичний матеріал, на підставі якого в інституті розробили заходи з профілактики травматизму і боротьби з дитячою інвалідністю [2, с. 19].

У лютому 1931 р. експедицію спорядили на підприємства залізо- і марганцеводобувної промисловості в Кривому Розі і Нікополі-Марганці. Очолювані Б. С. Гавриленком учасники експедиції обстежили мережу медичних закладів і стан надання травматологічної допомоги постраждалим. В Луганській області подібне обстеження промислових, у тому числі вугледобувних, підприємств було проведене влітку 1931 р. під керівництвом В. Д. Чакліна [там само, с. 21].

Під час обстеження було виявлене погане оснащення медичних пунктів, відсутність обліку виробничого травматизму, непідготовленість лікарів і середнього персоналу, брак інструментарію та спеціального устаткування в стаціонарах, що спричиняло незадовільні результати лікування хворих з травмами опорно-рухової системи. З урахуванням одержаних даних були розроблені типи ортопедо-травматологічних закладів, питання їх матеріального забезпечення і технічного оснащення, характеру роботи і системи надання спеціалізованої ортопедо-травматологічної допомоги травмованим і хворим, нормативи ортопедо-травматологічної служби і спеціалізованої допомоги населенню [11, с. 4].

У 1932 р. відділ соціальної гігієни розпочав створення широкої мережі ортопедо-травматологічних закладів на Лівобережній Україні, практична діяльність яких була тісно пов'язана з науково-дослідною роботою інституту. Інститут став, таким чином, головним центром, який організовував, планував і спрямовував діяльність усієї мережі ортопедо-травматологічних закладів. Провідну роль в цій роботі відігравав відділ периферії, соціальної гігієни та кадрів [7, с. 15].

1934 р. Наркомздороз розмежував і визначив сфери впливу київського і харківського інститутів ортопедії та травматології. До Українського державного клінічного інституту ортопедії та травматології, що знаходився в Харкові, були прикріплені області Лівобережної України, в яких тривала робота із створення і розвитку амбулаторної та стаціонарної мережі спеціалізованої служби [2, с. 22].

У 1937 р. в системі інституту вже працювало 34 периферійних спеціалізованих відділень із загальною кількістю ліжок понад двох тисяч [1, с. 50]. Крім того, у деяких обласних і промислових центрах Лівобережної України на базі найбільших ортопедо-травматологічних відділень лікарень відкрили науково-опорні пункти (НОП) інституту, які не тільки надавали спеціалізовану медичну допомогу, але й були центрами з профілактики промислового травматизму. Наприкінці 1940 р. Інститут мав вже 29 науково-опорних пунктів і три філіали із загальною кількістю ліжок 1374. Відкритий 1934 р. у м. Слов'янську на базі НОПу Інститут відновлення працездатності травматиків за методиками харківського Інституту ортопедії та травматології здійснював реабілітацію і подальше спостереження за ортопедо-травматологічними хворими, які потребували санаторно-курортного лікування [там само, с. 48].

Для створених спеціалізованих відділень і НОПів були потрібні кваліфіковані кадри. Отже, відділ периферії, соціальної гігієни та кадрів (який пізніше був перейменований у відділ соціальної гігієни та профілактики, а потім в організаційно-методичний відділ) організував проведення в інституті курсів з підготовки середнього медичного персоналу з гіпсової техніки і лікарів. Ці курси проводились протягом усіх довоєнних років з великим успіхом [4, с. 75].

Значне місце в науковій роботі інституту займало вивчення причин вуличного травматизму і здійснення заходів з його зниження. В межах цих заходів за ініціативою інституту в Харкові 1932 р. була створена міжвідомча комісія для боротьби з таким травматизмом. До складу комісії входили, крім співробітників інституту, представники Наркомздоров'я, обласного і міського відділів охорони здоров'я, Червоного Хреста, міліції, трамвайного й автобусного трестів, співробітники інститутів: невідкладної хірургії, охорони материнства і дитинства, патології та гігієни праці й деяких інших закладів. Ця комісія провела заходи з реконструкції трамвайної служби, установки світлофорів, зняття підніжок і поручнів з лівого боку трамвайних вагонів. Такі заходи значно знизили вуличний травматизм, особливо у дітей [1, с. 50].

Інститутом також були організовані курси з навчання шоферів, водіїв трамваїв і міліціонерів наданню першої медичної допомоги постраждалим. Крім цього інститут домігся через Наркомат освіти включення до програми шкіл занять з вивчення правил дорожнього руху, а також організації спеціальних курсів для вчителів шкіл з питань вивчення вуличного руху і надання першої медичної допомоги постраждалим від нещасних випадків. Машини швидкої допомоги оснастили стандартними шинами, розробленими в інституті [там само, с. 51].

Велика Вітчизняна війна перервала роботу з розвитку і удосконалення системи ортопедо-травматологічної допомоги в країні. Після війни інституту довелося відновлювати раніш існуючу ортопедо-травматологічну службу. Цю роботу у післявоєнний період успішно проводив відділ, яким керували

кандидати медичних наук Фаїна Овсіївна Ельяшберг (1946–1954 рр.) і Анатолій Олександрович Кравченко (1954–1964 рр.). Для вивчення санітарних наслідків війни і визначення стану закладів, які надавали спеціалізовану допомогу, були організовані експедиції і бригадні обстеження. Влітку 1946 р. до Диканьківського району Полтавської області направили другу експедицію під керівництвом Г. М. Батуриної. На підставі одержаних даних про структуру і динаміку ортопедичної патології, про інвалідизуючі фактори, стан ортопедо-травматологічної допомоги співробітники інституту розробили заходи з надання спеціалізованої медичної допомоги хворим, які її потребували [2, с. 45].

Організаційні та методичні питання з відновлення ортопедо-травматологічної допомоги обговорювалися і вирішувалися на конференціях, які проводив інститут. Наприкінці 50-х років минулого сторіччя в прикріплених до інституту областях було вже 40 науково-опорних пунктів, які активно працювали з відновлення мережі спеціалізованих ортопедо-травматологічних закладів [там само, с. 51].

Керівництво інституту НОПами та периферією здійснювалося організаційно-методичним відділом шляхом організації періодичних планових виїздів співробітників інституту на місця, виклику лікарів до інституту, скликання спеціальних конференцій науково-опорних пунктів.

Курсацію НОПів здійснювали найкваліфікованіші співробітники інституту. Тільки за період 1944–1957 рр. організаційно-методичний відділ організував 652 виїзди співробітників інституту до периферійних лікувальних закладів для надання методичної, організаційної, лікувальної допомоги. Незабаром багато НОПів досягли такого науково-практичного і організаційного рівня, що не потребували керівництва з боку інституту. На їх базі були створені Донецький науково-дослідний інститут травматології та ортопедії, кафедри в медичних вишах Донецька, Сімферополя, Запоріжжя, Луганська, Полтави [1, с. 53].

Велике значення для відновлення нормальної роботи ортопедо-травматологічної служби мало проведення у післявоєнний період 17 наукових конференцій і 5 міжобласних практичних конференцій лікувальних закладів для інвалідів війни [12, с. 73].

1956 р. був організований перший виїзд бригади лікарів на цілинні землі Північно-Казахстанської та Кокчетавської областей для вивчення стану травматологічної допомоги і надання практичної допомоги цілинникам. І потім щорічно упродовж 8 років під час цілинних жнив туди виїжджала бригада фахівців інституту (В. С. Костриков, В. П. Пелипенко, С. Д. Шевченко і медичні сестри), які надавали не тільки практичну лікувальну, але й організаційно-методичну допомогу [13, с. 48].

У 1965 р. Рада Міністрів України і Міністерство охорони здоров'я ухвалили постанову, якою доручили Інституту ім. проф. М. І. Ситенка удосконалення протезно-ортопедичної допомоги населенню. В інституті був

створений відділ протезування і протезобудування, фахівці якого, крім проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, надавали організаційно-методичну допомогу 10 протезно-ортопедичним підприємствам. За пропозицією інституту в Україні були створені 7 обласних травматологічних лікарських експертних комісій. Одна з цих комісій працювала на базі інституту. У 1974 р. відділ протезування і протезобудування був переданий до Українського центрального інституту експертизи працездатності інвалідів [14, с. 132].

1964–1968 рр. інститут організував масове обстеження дітей дошкільного і шкільного віку в яслах, дитсадках і школах з метою виявити і вивчити статичні відхилення і деформації стіп, які є однією з найбільш поширених ортопедичних патологій. За результатами досліджень був розроблений комплекс організаційних заходів з попередження розвитку і прогресування статичних деформацій стіп у дітей і підлітків [2, с. 71].

У 1986–1994 рр. Міністерство охорони здоров'я України доручило кафедрам травматології, ортопедії і військово-польової хірургії медичних вишів республіки курацію закріплених за ними областей, а інститутам ортопедії та травматології в Харкові й Києві – контроль за роботою кафедр з надання організаційно-методичної, лікувально-консультативної та науково-практичної допомоги органам охорони здоров'я закріплених областей. Провідні спеціалісти інституту, які курирують кафедри, ставали ланкою, що пов'язує і координує діяльність з питань спільної науково-дослідної роботи, впровадження розробок інституту, проведення спільних науково-практичних конференцій, розвитку спеціалізованої допомоги на місцях [там само, с. 84].

У квітні 1985 р. організаційно-методичний відділ був реорганізований у лабораторію соціально-гігієнічних досліджень і профілактики травматизму, але продовжував при цьому здійснювати організаційно-методичну діяльність. В 1986–1989 рр. лабораторія досліджувала медико-соціальні та організаційні аспекти травматизму у робітників і службовців Міністерства промислового будівництва СРСР. Був вивчений стан травматизму і організації травматологічної допомоги на 11 великих будівельних комплексах, проаналізовані причини і соціальні фактори виникнення травм на будівництві, за результатами дослідження видали методичні рекомендації та практичний посібник. Впровадження в практику роботи будівельних організацій розроблених в інституті рекомендацій дозволило знизити показники частоти і тяжкості виробничих пошкоджень опорно-рухової системи, підвищити якість надання першої медичної та догоспітальної травматологічної допомоги постраждалим [15, с. 11; 16, с. 125].

У липні 1992 р. лабораторія соціально-гігієнічних досліджень була реорганізована та перейменована у науково-організаційний відділ (НОВ). Співробітники відділу розробили концепцію подальшого розвитку науково-організаційної та методичної діяльності інституту в нових соціально-

економічних умовах за такими напрямками: науково-дослідна робота, науково-організаційна робота, організаційно-методична робота та підготовка наукових і практичних кадрів з ортопедії й травматології. У відповідності до концепції були визначені й основні напрями науково-організаційної та методичної роботи інституту:

- удосконалення організації та надання першої медичної й спеціалізованої допомоги населенню і медична реабілітація інвалідів;
- впровадження розробок інституту в практику лікувально-профілактичних закладів і авторський нагляд розробників за інноваційним процесом;
- підготовка і проведення на базі інституту з'їздів, наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, нарад;
- підготовка інтернів кадрових інститутів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів, молодих спеціалістів, іноземних стажерів, а також підвищення рівня професійної підготовки лікарів ортопедів-травматологів і середніх медичних працівників Харкова та областей, що закріплені за інститутом [2, с. 87].

Інститут брав активну участь у підготовці науково-обгрунтованих пропозицій з регламентації спеціалізованої ортопедо-травматологічної служби в Україні, готував проекти наказів з регламентації державної ортопедо-травматологічної служби в Україні, адаптованої до сучасних умов, а також про регламентацію дитячої ортопедо-травматологічної служби.

Сьогодні співробітники інституту продовжують розробляти наукові принципи організації спеціалізованої ортопедо-травматологічної допомоги, проводять наукові заходи – семінари, наукові конференції, симпозіуми, наради, на яких популяризують перед фахівцями свої досягнення.

Отже, в Інституті ім. проф. М. І. Ситенка розроблені нові наукові принципи надання ортопедо-травматологічної допомоги, відмінні від тих, що існували в Західній Європі, на нових засадах створена система організації ортопедо-травматологічної допомоги. Це принципово нова система, якої раніше не існувало не тільки в Україні, Російській імперії, але й в усьому світі. Вперше в Україні інститутом була створена мережа надання ортопедо-травматологічної допомоги. Вперше в країні інститутом був введений профілактичний огляд новонароджених дітей в пологових будинках, вперше запропонована система працевлаштування інвалідів, тобто їх соціальна адаптація.

Таким чином, Інститут ім. проф. М. І. Ситенка відіграв значну роль у створенні та розвитку системи надання ортопедо-травматологічної допомоги населенню нашої країни. І сьогодні інститут залишається важливим

організаційно-методичним центром України в галузі ортопедії та травматології. В подальшому головним напрямом дослідження науково-організаційної діяльності Інституту патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка АМН України має стати її студіювання в ХХІ ст.

Список літератури: 1. *Кравченко А. А.* Организационно-методический отдел института // 50 лет научной, лечебной и организационной деятельности Украинского научно-исследовательского института ортопедии и травматологии им. проф. М. И. Ситенко (1907–1957 гг.) / А. А. Кравченко. – Киев : издательство «Здоровье», 1964. – С. 46–53. 2. *Исторический очерк об Институте патологии позвоночника и суставов профессора М. И. Ситенко АМН Украины. К 100-летию со дня основания* / Н. А. Корж, Д. А. Яременко, В. Б. Таршис [и др.] – Харьков: ИППС им. проф. М. И. Ситенко, 2007. – 214 с. 3. *Яременко Д. А.* 80 лет научно-организационному отделу / Д. А. Яременко, А. И. Корольков, Е. Г. Шевченко [и др.] // Ортопедия, травматология и протезирование. – 2010. – № 1. – С. 98–105. 4. *Костриков В. С.* Михаил Иванович Ситенко: [под ред. проф. Н. П. Новаченко] / В. С. Костриков, А. Н. Скоблин. – Харьков: Харьковское областное издательство, 1958. – 103 с. 5. *Корж А. А.* Михаил Иванович Ситенко (К 120-летию со дня рождения) / А. А. Корж // Ортопедия, травматология и протезирование. – 2005. – № 3. – С. 108–112. 6. *Костриков В. С.* Краткая история Медико-механического института (1907–1957 гг.) / В. С. Костриков // 50 лет научной, лечебной и организационной деятельности Украинского научно-исследовательского института ортопедии и травматологии им. проф. М. И. Ситенко (1907–1957 гг.). – Киев : издательство «Здоровье», 1964. – С. 9–38. 7. *Останко К. І.* Мета й завдання ортопедичного трудової профілакторію / К. І. Останко // Ортопедичний трудовий профілакторій: [Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР]. – Київ: Державне видавництво УРСР, 1938. – С. 7–18. 8. *Ситенко М. І.* О роли ортопедии в системе советского здравоохранения / М. И. Ситенко // Врачебное дело. – 1930. – № 21/22. – С. 1602–1602 б. 9. *Ситенко М. І.* О роли ортопедии в системе советского здравоохранения и об основных принципах организации ортопедической помощи / М. И. Ситенко // Новый хирургический архив. – 1931. – Т. 23, кн. 1/2 : Тр. 4-го Всеукр. съезда хирургов (Харьков, 6–10 сент. 1931 г.). – С. 337–344. 10. *Ситенко М. І.* Задачи и пути борьбы с увечностью и калечеством / М. И. Ситенко // Ортопедия и травматология: избранные труды. – Киев : Наукова думка, 1991. – С. 27–32. 11. *Ситенко М. І.* Ортопедия и травматология к XX-летию Октябрьской революции / М. И. Ситенко // Ортопедия, травматология и протезирование. – 1937. – № 1. – С. 3–7. 12. *Скоблин А. П.* Украинский научно-исследовательский институт ортопедии и травматологии им. М. И. Ситенко и его помощь органам здравоохранения в деле лечения инвалидов Отечественной войны / А. П. Скоблин // Ортопедия, травматология и протезирование. – 1955. – С. 72–75. 13. *Костриков В. С.* О состоянии травматологической помощи на целинных землях / В. С. Костриков, Е. М. Морозова // Ортопедия, травматология и протезирование. – 1956. – № 6. – С. 46–49. 14. *Корж Н. А.* Вклад Института им. проф. М. И. Ситенко в становление и развитие протезно-ортопедической помощи в Украине / Н. А. Корж, Д. А. Яременко, И. В. Голубева // Ортопедия, травматология и протезирование. – 2005. – № 2. – С. 130–135. 15. *Профилактика* травматизма в строительстве и организация травматологической помощи пострадавшим: метод. реком.: [укл. Д. А. Яременко, В. Я. Моськин, В. Б. Таршис [и др.]. – Киев, 1990. – 15 с. 16. *Крупеня В. І.* Строитель о первой медицинской помощи / В. И. Крупеня, В. Б. Таршис, Д. А. Яременко [и др.]. – М. : Стройиздат, 1991. – 141 с.

Надійшла до редколегії 1.02.11